

Dušan Nećak

Od železne zaveses do zelene meje

Regija Alpe-Jadran 1945–1991

1. del

Besedilo je bilo pripravljeno za publikacijo, namenjeno najširši neslovenski javnosti, z delovnim naslovom »Zgodovinska knjiga Alpe-Jadran.« Izšla naj bi v nemškem jeziku v Celovcu že pred leti.

Uvod

Čeprav je regija Alpe-Jadran, t.j. stičišče treh svetov, kultur in civilizacij – romanske, slovanske in germanske – v vsej zgodovini pomenila pomembno in specifično področje, ki je v mnogočem determiniralo zgodovinski razvoj vsaj v srednji Evropi, ji je čas po drugi svetovni vojni postavil še bolj zapleteno vlogo. Regijo postavljajo v specifični položaj v Evropi tri bistvene posebnosti:

1. Obstoj narodnih manjšin na obeh straneh meja.
2. Neposredna ali posredna vpletenost v tri najpomembnejše probleme klasične hladne vojne¹ v Evropi:
 - a) tržaško vprašanje;
 - b) avstrijsko vprašanje;
 - c) nemško vprašanje.
3. Stik komunističnega in meščansko demokratičnega sveta na najjužnejšem delu takoimenovane »železne zaveses.«

Vse tri posebnosti bi lahko *mutatis mutandis* uvrstili med reševanje mejnih vprašanj, ki sicer v Evropi, zlasti vzdolž »železne zaveses,« niso bila nikakršna posebnost. Posebno razsežnost mejnemu vprašanju v regiji Alpe-Jadran daje reševanje manjšinskega vprašanja, saj je prav obstoj narodnih manjšin ob mejah determiniral drugačen razvoj kot drugod.

Tržaški problem, ki se je nakazoval oz. začel že v času druge svetovne vojne, je bil edini problem v Evropi, ki je resno grozil, da se bo prevesil v vojaški spopad največjih razsežnosti in je v prvem desetletju po drugi svetovni vojni zaposloval kar pomemben del svetovne mednarodne dejavnosti. Njegova rešitev najprej leta 1954 z Londonskim memorandumom in kasneje, leta 1975, celovitejša rešitev z Osimskimi sporazumi ter, za razmere ob železni zavesi, tja od začetka šestdesetih let razmeroma odprta meja, je vse do prelomnih sprememb leta 1989–90 pomenila nekakšen vzgled za dobrososedsko sodelovanje med ideološko različnimi državami. Reševanje tega problema je v celoti potekalo v tej regiji in pomeni zanjo tudi enega najpomembnejših historičnih dogajanj.

¹ Sintagma »klasična hladna vojna« pomeni prvo fazo hladne vojne, ki izhaja neposredno iz druge svetovne vojne, t.j. čas od leta 1945 do konca petdesetih let, ko pride do prvih neposrednih stikov med ZDA in SZ ter s tem do začetkov politike detanta.

V neposredni sovisnosti s tem vprašanjem je bilo reševanje avstrijskega vprašanja, zlasti avstrijskih južnih meja. Ni bila sporna le meja proti Jugoslaviji-Sloveniji (koroško vprašanje), sporna je bila tudi takoimenovana meja na Brennerju (južnotirolsko vprašanje). Dogajanja na tem, tudi vojaško-strateško pomembnem prostoru – s Trstom kot pristaniščem, vsajenim v srce Evrope, in Furlanijo-Julijsko krajino, pomembnim oporiščem NATA, s Slovenijo kot križiščnim prostorom in najlažjim prehodom med vzhodom in zahodom ter severom in jugom in vsaj potencialnim zaveznikom SZ ter z Avstrijo-Koroško kot tamponom med vzhodom in zahodom – so v mnogočem neposredno vplivala na medzavezniške ali medblokovske odnose in generirale hladno vojno. Sovjetska zveza je šla celo tako daleč, da je rešitev najpomembnejšega vprašanja povojne Evrope, nemškega vprašanja, pogojevala z rešitvijo tržaškega vprašanja, z reševanjem avstrijskega pa je bilo tako in tako tesno povezano. Zato tudi ni slučajno, da so bila vsa tri vprašanja vsaj v prvi fazi rešena približno v istem času: 5.10.1954 tržaško vprašanje z Londonskim memorandumom o soglasju, 5.5.1955 postane ZRN suverena država, ki se vključi v NATO pakt, 15.5.1955 pa je bila podpisana Pogodba o Avstriji, ki je pomenila reinkarnacijo te države.

Ta dejstva zato na eni strani narekujejo rdečo nit zgodovinskega dogajanja: od železne zaveze do zelene meje ali od vojnega stanja do zgledega sodelovanja, na drugi strani pa determinirajo periodizacijo tega zgodovinskega obdobja. Najpomembnejša elementa zgodovinskega dogajanja v regiji Alpe-Jadran sta torej meja in manjšinsko vprašanje, oba sta se odvijala v okvirih politike hladne vojne in odnosov vzhod-zahod, relativno uspešno reševanje obeh vprašanj pa je odločilno prispevalo k oblikovanju enega najzgodnejših institucionaliziranih regijskih sodelovanj Alpe-Jadran, čeprav ni mogoče zanemariti tudi težav, ki so jih povzročali nerešeni problemi prav iz teh dveh področij. Drugo zgodovinsko dogajanje – ekonomski odnosi, politično sodelovanje, kulturni stiki, promet itd. – je bilo in je do danes mogoče razumeti le v tem kontekstu.

Dodatno specifiko in v Evropi neprimerljivo posebnost zgodovinskega razvoja v regiji Alpe-Jadran pa predstavlja še dejstvo, da gre za stik in sodelovanje treh držav s popolnoma različnim statusom. »Skupno zgodovino« so ustvarjale ena nevtralna država – Avstrija, ena članica pakta NATO – Italija in ena komunistična-neuvrščena država – Jugoslavija. Kombinacija torej, ki se je mnogim političnim teoretikom in praktikom zdela nesposobna sožitja.

Ko govorimo o tem, da so narodnomanjšinska vprašanja v mnogočem determinirala zgodovinski razvoj regije Alpe-Jadran v času po drugi svetovni vojni, pri tem ne mislimo samo vprašanj slovenske manjšine v Italiji in Avstriji. Res je sicer, da so prav ta vprašanja, pa tudi vprašanje življenja in dela italijanske narodne manjšine v Sloveniji in na Hrvaškem, najpomembnejša, toda prav v prvo desetletje po drugi svetovni vojni sodi tudi usoda takoimenovanih »Esulov« – italijanskih emigrantov iz Istre in slovenskega Primorja, takoimenovanih »Volksdeutscherjev« – nemškogovorečih prebivalcev Slovenije in obračun s slovensko ter hrvaško protikomunistično, kolaborantsko vojaško in civilno opozicijo. Zgodovina teh usod je sicer preobširna, da bi jo bilo mogoče celoviteje vključiti v pričujoči prikaz, brez omembe te problematike pa bi bil prikaz še bolj ne celovit, kot je že zaradi omejenosti prostora in namembnosti. V letih od propada fašistične Italije 1943 pa do srede petdesetih let se je iz Istre in slovenskega Primorja izselilo nekaj stotisoč prebivalcev italijanske narodnosti. Izseljevanje je bilo tako močno, da so nekatera mesta in kraji popolnoma opusteli. Italijansko prebivalstvo se je izseljevalo praviloma prostovoljno zaradi optiranja za Italijo, deloma pa prisilno zaradi profašistične usmerjenosti, nacionalističnih pritiskov ali ideoloških razlogov. Nekateri so bili deležni usode tistih, ki so brez sodne obravnave končali v znanih »fojbah«. Ostanek italijanskega prebivalstva tvori današnjo italijansko narodno manjšino v Sloveniji in na Hrvaškem.

Usoda slovenskih Nemcev – tistih na Štajerskem, Kočevskem, v Prekmurju, Ljubljani in drugod po Sloveniji – po drugi svetovni vojni je bila le nekoliko drugačna. Velika večina »Volksdeutscherjev«, kakor so nemškogovoreče prebivalstvo izven »rajha« poimenovali nacisti, je odšla iz Jugoslavije-Slovenije skupaj z umikajočo se nemško okupacijsko vojsko. Največji strnjeni nemški jezikovni otok, Kočevsko, so tamkajšnji Nemci zapustili še v letih 1941–1942, ko so optirali za »rajh« in se preselili v Zasavje in Obsotelje. Konec vojne je v Sloveniji dočakalo le nekaj tisoč Nemcev. Te so oblasti večinoma poslale v različna taborišča po Sloveniji, pred sodišča in preko zelene meje v sosednjo Avstrijo, nekaj je bilo tudi usmrčenih. Jugoslovanske-slovenske oblasti so z Nemci na Slovenskem, ki si jih danes Avstrija »lasti«, kot »staroavstrijsko« narodno manjšino, predvsem zaradi stigmatizacije z nacistično prežetostjo in njihovo vlogo v okupacijskem aparatu med vojno, opravile tako temeljito, da se je njihovo število zmanjšalo od nekaj deset tisoč na 1824 po ljudskem štetju 1948. Celo organizacije izgnanih Nemcev v Nemčiji in Avstriji danes ugotavljajo, da so Nemci na Slovenskem praktično izginili.

Najtežjo človeško tragedijo pa so doživeli pripadniki slovenskega in hrvaškega protikomunističnega, kvizlinškega gibanja – slovenski domobranci in ustaši. Čeprav so se pred prodirajočo JA uspeli umakniti v zavetje zahodnih zavezniških sil, so jih ti v skladu z medzavezniškim dogovorom o vrnitvi kvizlingov, vrnili v Jugoslavijo-Slovenijo. Okoli 10.000 slovenskih domobrancev so Britanci iz zbirnih taborišč na Koroškem vmili preko avstrijsko-jugoslovanske meje in skoraj vsi so našli izvensodno smrt v kraških jamah kočevskega Roga in drugod po Sloveniji. V deset tisoče pa štejemo žrtve hrvaškega ustaštva in domobranstva.

Maščevanje je bilo usodno tudi za del koroškega nemškega prebivalstva, saj je JA odpeljala neznanu kam nekaj deset in (številke so različne od 90 do 500) po pravilu nacističnih lokalnih funkcionarjev in »ideoloških nasprotnikov«, ki se niso nikoli več vrnili.

Zato lahko zgodovinski razvoj po drugi svetovni vojni razdelimo v tri obdobja. Prvo omejujeta letnici 1945 in 1954–55, torej od konca druge svetovne vojne do Londonskega memoranduma o soglasju 5.10.1954, podpisa Pogodbe o Avstriji 15.5.1955, podpisa pariških protokolov 19.–23.10.1954, konca vojnega stanja med SZ in Nemčijo 15.1.1955 ali prenehanja okupacijskega statuta v ZRN 5. maja 1955. Drugo obdobje je še enkrat širše in ne tako polno odločilnih dogodkov. Traja do konca sedemdesetih let, ko so bili leta 1975 podpisani Osimski sporazumi, leto nato bil sprejet Zakon o narodnostnih skupinah v Avstriji in bila 20.11.1978 ustanovljena Skupnost Alpe-Jadran. Tretje obdobje zaključuje letnica 1991, ko je z razpadom druge Jugoslavije nastala na tem področju popolnoma drugačna situacija, zlasti zato, ker se odnosi v regiji ne odvijajo več pod okriljem odnosov vzhod-zahod.

I. Omejeno sožitje v času hladne vojne : 1945–1955

Tržaško vprašanje

Vprašanje razmejčitve med Jugoslavijo in Italijo, še posebej pa vprašanje pripadnosti Trsta, največjega jadranskega pristanišča in središču Evrope najbližje luke, so zavezniki že v času vojne šteli za prvorazredno mednarodno vprašanje. Najbolj so bili zanj zainteresirani Britanci, spomladi 1945 pa tudi Američani. Nadzorstva nad tem mestom niso imeli za pomembno le zaradi določitve vpliva Anglije po koncu vojne v srednji Evropi in na Balkanu, temveč je nadzorstvo na Trstom pomenilo tudi pomemben element v splošnem ravnesju sil na tem področju. Zaradi močnega jugoslovanskega-slovenskega komunističnega partizanskega gibanja, naklonjenega Sovjetski zvezi, je tržaško vprašanje že v času vojne postalo globalno politično-strateško vprašanje odnosa vzhod-zahod. Še posebej potem, ko je

jugoslovanski medvojni partizanski parlament AVNOJ (Antifašistično vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije) na svojem drugem zasedanju konec novembra 1943 v bosanskem mestu Jajce med drugim sprejel sklep o priključitvi takoiimenovanega Slovenskega Primorja, Istre in Trsta k Jugoslaviji. Sklep o priključitvi teh ozemelj, na katerih je bilo zlasti v obmorskih mestih v večini italijansko prebivalstvo, na deželi pa slovansko (okoli 500.000 Slovencev in Hrvatov), in ki so bila po prvi svetovni vojni po določilih Londonskega pakta 1915 priključena Italiji, je potrdil tudi slovenski vojni parlament SNOS (Slovenski narodnoosvobodilni svet) na zasedanju v Kočevju, konec leta 1943. Taka politika »združevanja slovenskega etničnega teritorija« ni bila v skladu z načrti zahodnih zaveznikov, zlasti Velike Britanije, ki je želela na tem področju ohraniti kar največjo mero vpliva. Sovjetski zvezi pa je bilo Tržaško vprašanje dobrodošel manevrski prostor za dosego pomembnejših strateških ciljev v povojni Evropi. Zahodni zavezniki namreč že vse od začetka vojne niso želeli ničesar slišati o tem, da bi Trst pripadel Jugoslaviji, Sovjetska zveza pa je vsaj do leta 1948, t.j. do spora z jugoslovansko komunistično partijo, podpirala tozadevne jugoslovanske teritorialne zahteve.²

»Vojno razdobje« reševanja Tržaškega vprašanja

Zato ni čudno, da je bila osrednja tema britansko jugoslovanskih pogovorov, ki so se začeli 11. avgusta 1944 ob jezeru Bolsena v Italiji med poveljnikom jugoslovanskega odporniškega gibanja maršalom Josipom Brozom Titom in poveljnikom 8. anglo-ameriške armade v Italiji feldmaršalom Haraldom Alexandrom ter nadaljevali na še višji ravni med Titom in britanskim ministrskim predsednikom Winstonom Churchillom, 12. in 13. avgusta 1944 v bližini Neaplja, prav vprašanje Trsta in bodoče jugoslovansko-italijanske meje. Po končanem prvem krogu pogovorov so Britanci 12. avgusta 1944 izročili Titu memorandum, v katerem so ga obvestili, da bodo zavezniške sile zasedle vse ozemlje, ki je pred vojno pripadalo Italiji. Na ta način naj bi si zagotovili nemotene prometne zveze, ki so bile nujno potrebne za zasedbo centralne Evrope, t.j. za vojaške operacije, povezane z zlomom nacistične Nemčije. Tito se je sicer pisмено pritožil, zaradi česar je prišlo 13. avgusta do ponovnega sestanka, toda britanskih stališč ni mogel omajati. Kljub temu, da je Churchill dokazoval, da je največji del ozemlja, ki je pred vojno pripadal Italiji, že v rokah Jugoslovanske armade in je zavezniškim enotam zagotavljal nemoteno uporabo prometnih vezi (zlasti je šlo za železniško progo Trst-Beljak), so Britanci vztrajali pri svojem. Pritiski na obeh straneh so se zato nadaljevali in lahko bi celo rekli, da se je začela tekma, kdo bo prej vkorakal v Trst.

Tržaški italijanski in slovenski levičarji so se ob koncu vojne vedno intenzivneje pripravljali na vstajo, v kateri naj bi prevzeli oblast v mestu in ga osvobodili. Vstajo naj bi vodila »Komanda mesta Trst.« Ta je 28. aprila 1945 v resnici dobila ukaz slovensko-jugoslovanskega partizanskega gibanja, naj prične z vstajo. Naslednji dan se je vstaja tudi začela, skupaj z napadom enot IX. korpusa jugoslovanske armade. Boji so se bili v vsem mestu. Posebej krvavi so bili na tistih mestih, kjer so se utrdele nemška vojska in kolaborantske enote: pri tovarni Alba (Nemci in ustaši), v Rižarni, pri nemški kasarni na Sv. Ivanu in pri trdnjavi Sv. Justa. Zvečer istega dne so v Trst prišle izvidnice jugoslovanske armade. 30. aprila so v boje posegle že tudi enote IV. jugoslovanske armade in po ostrih bojih na črti Dutovlje-Repentabor so 1. maja z vseh strani prišle v Trst. Nemška vojska je dajala odpor le še v nekaterih oporiščih – pri trdnjavi Sv. Justa, v tovarni Alba in v garnizonih na Opčinah, ki pa so bila vsa obkoljena in izolirana. Do 3. maja 1945 je bil strt vsak odpor

² Več o tem glej v knjigi: Pirjevec Jože, Tito, Stalin in zahod. Ljubljana, Delavska enotnost, 1987, in v delih, navedenih v bibliografiji v tej knjigi.

nemške vojske v Trstu in Trst je bil popolnoma osvobojen. Zvečer 1. maja je do predmestja Trsta – do Miramara – prišla tudi izvidnica britanske 8. armade, naslednji dan pa tudi že prve novozelandske enote iz njenega sestava. Že s prvim stikom obeh armad se je začela kazati vsa globina tržaškega vprašanja.

Poveljnik anglo-ameriške 8. armade, ki je iz Severne Afrike preko cele Italije prišla vse do Koroške, feldmaršal Alexander je 3. maja 1945 izdal dnevno povelje, da so Trst in Gorico tega dne zasedle britanske oz. novozelandske enote. Jugoslovanska stran je izdajo takega povelja imela za premišljeno dezinformacijo in je nanjo reagirala s svojim sporočilom 4. maja, v katerem je poudarila, da so jugoslovanske enote že 1. maja osvobodile Trst in Gorico. Zavezniškemu poveljstvu za Sredozemlje tako ni preostalo drugega, kot da 5. maja popravi netočno verzijo in sporoči, da so bile ob prihodu novozelandskih čet v Trst tam že enote jugoslovanske armade. To je bil uvod v »prerivanja« med zahodnimi zavezniki in Jugoslavijo pri reševanju tržaškega vprašanja.

Že takoj po koncu vojaških operacij okoli Trsta se je zavezniški pritisk na Jugoslavijo povečal. Britanski tisk je intenzivno sporočal javnosti, da je Jugoslavija ravnala zoper dogovore v Bolseni in v Beogradu, ki so zadevali zasedbo Julijske krajine. Da bi nekako rešili akuten spor, ki bi lahko prerasel tudi v neposreden spopad, je anglo-ameriško vojaško poveljstvo v Beograd poslalo generala Morgana, načelnika štaba feldmaršala Alexandra. V Beograd je prišel z zahtevami, ki so jih zahodni zavezniki formulirali v štirih točkah:

1. Feldmaršal Alexander potrebuje tržaško пристanišče in njegove železniške ter cestne povezave z Avstrijo čez Gorico in Trbiž, zato naj pride del območja Julijske krajine, ki se razteza zahodno od črte, vrisane na priloženem zemljevidu (Morganova črta op.p.), pod njegovo poveljstvo.

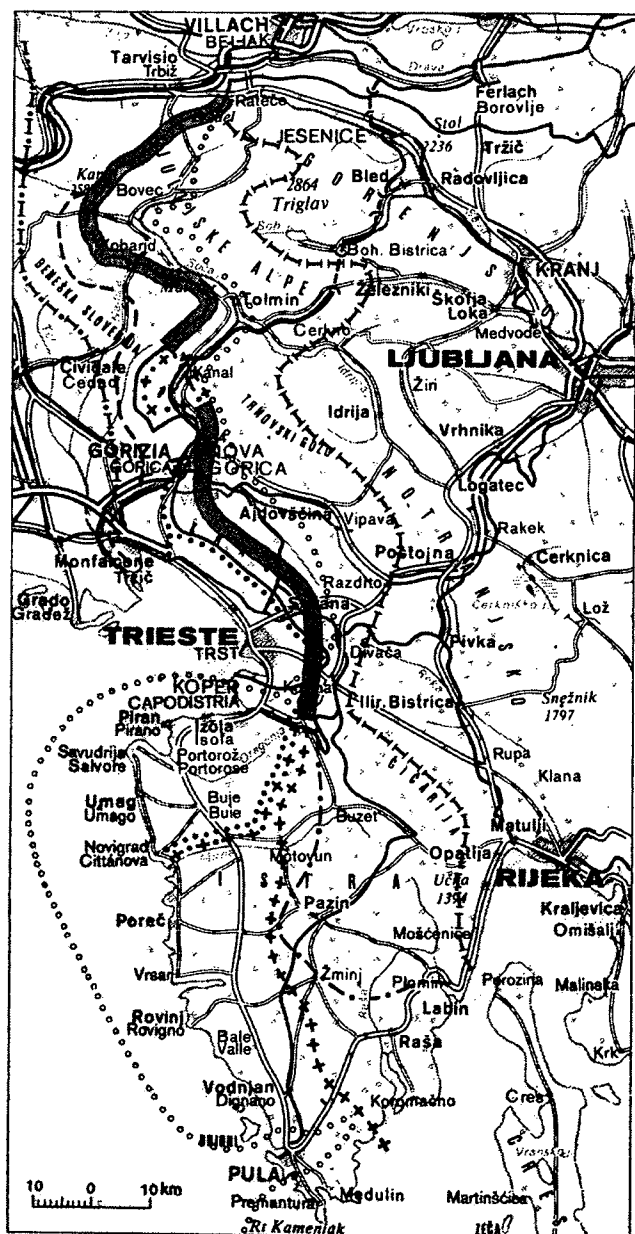
2. To ozemlje bo upravljala zavezniška uprava, ki bo uporabila tudi vso tisto jugoslovansko upravo, ki je tu že vzpostavljena in zadovoljivo deluje.

3. Maršal Tito naj do 11. maja 1945 umakne svoje enote za črto, ki je na zemljevidu zaznamovana dvojno.

4. Vsa neregularna vojska na tem področju mora izročiti orožje zavezniškim vojaškim oblastem in se razpustiti.

Jugoslovanska vlada na te pogoje ni pristala. Kriza, nastala zaradi italijansko-jugoslovanske meje, se je nevarno poglobila in na Jugoslavijo je pritisnila tudi Sovjetska zveza, ki se ji jugoslovanski spor zaradi Trsta ni zdel tako pomemben, da bi se zaradi njega širše konfrontirala z zahodnimi zavezniki. Tudi na pritisk Sovjetske zveze jugoslovanska stran ni takoj popustila. Nastala je takoimenovana majska kriza, ki jo nekateri poznavalci in raziskovalci tega dogajanja postavljajo na začetek poznejšega in daljnosežnejšega informbirojskega spora oziroma kot uvod vanj.

Tito je Morganu odgovoril, da je vsekakor pripravljen omogočiti zahodnim zaveznikom nemoteno in neomejeno uporabo tržaškega pristanišča, cest in železnic za vojaške potrebe, vendar pa se je zavzel za ustanovitev skupnega vojaškega poveljstva na tem ozemlju. Kompromisnega predloga Britanci niso sprejeli in spor je vedno bolj dobival obliko vojaškega izsiljevanja kot diplomatskih pogajanj med zavezniki. Jugoslavija se je deloma zaradi pritiska zaveznikov, deloma pa zato, da bi pokazala dobro voljo, 16. maja 1945 umaknila s področja zahodno od reke Soče. S to gesto naj bi dokazovala, da ji gre samo za dosego etničnih meja. Vendar sta ameriška in britanska vlada še naprej vztrajali pri izpolnitvi zahtev, ki jih je 8. maja v Beograd prinesel general Morgan. Zato je general Clark istega dne, ko so se jugoslovanske čete umaknile za reko Sočo, dobil ukaz, naj bo pripravljen, če bi bilo treba izvesti vojaške akcije, s katerimi naj bi odstranili jugoslovanske sile iz južne Avstrije (Koroške) in vse severovzhodne Italije. Jugoslovanska stran je poskusila še z enim

Oblikovanje zahodne meje po 2. svetovni vojni

(Boris M. Gombač, Slovenija, Italija. Od preziranja do priznanja. Ljubljana 1996, str. 101)

manevrom. Z noto 19. maja je ponovno zagotovila, da bo JA v Julijski krajini zaveznikom jamčila nemoteno uporabo vseh potrebnih komunikacij. Toda feldmaršal Alexander je v dnevnem povelju še istega dne tako ravnanje jugoslovanske vlade označil za metode, ki so jih uporabljali Hitler, Mussoli in Japonci.

Jugoslaviji ni preostalo drugega, kot da vsaj na prvi pogled spoštuje zahteve zaveznikov. V noti 21. maja 1945 je pristala na ustanovitev Zavezniške vojne uprave (ZVU), podrejene zavezniškemu vrhovnemu poveljstvu za Sredozemlje (SACMED), na temelju razmejitvene

črte, ki jo je predlagal feldmaršal Alexander. Toda pogoji, ki jih je postavila v isti noti, so krizo še zaostрили. Jugoslovani so namreč zahtevali:

1. da je treba v ZVU na tem področju pritegniti zastopnike JA;
2. da enote JA tam ostanejo, četudi pod poveljstvom SACMED;

3. da naj ZVU izvršuje svoje funkcije preko civilnih oblasti, ki so že organizirane na tem ozemlju. Najvišje vojaško vodstvo zaveznikov je na te pogoje reagiralo že isti dan. Feldmaršal Alexander je dobil navodilo, da takoj okrepi čete na spornem ozemlju.

Kriza je bila tako globoka in tako očitna, da je ni bilo mogoče več skrivati. Ko je maršal Tito 26. maja 1945 prišel v Ljubljano, je o njej javno spregovoril. V govoru pred zbrano množico na ljubljanskem Kongresnem trgu je povedal tudi stavek, s katerim se je zameril še Sovjetski zvezi. Dejal je, da Jugoslavija noče biti drobiž za podkupovanje in noče biti vmešana v kakršnokoli politiko interesnih sfer. Obenem je še izrazil ogorčenje nad ponižanjem, ki so ga Jugoslaviji pripravili zavezniki iz druge svetovne vojne. Čeprav je bila kritika namenjena v prvi vrsti zahodnim zaveznikom, je sprožila takojšnjo in ostro reakcijo Sovjetske zveze. K drugemu človeku v takratni jugoslovanski hierarhiji Edvardu Kardelju se je takoj najavil sovjetski veleposlanik. Ostro je protestiral zaradi Titovega govora v Ljubljani in zagrozil, da bo Sovjetska zveza prenehala podpirati Jugoslavijo, če bo ta vztrajala na takih stališčih. Jasno je dal vedeti Jugoslaviji, da Sovjetska zveza zaradi Trsta ne bo stopila v vojno s zavezniki. Tudi Titova pojasnila Sadčikovu, da je mislil predvsem na zahodne zaveznike, ko je govoril v Ljubljani, niso zalegla.

Mirovna konference se takrat še ni začela. Začela se je šele čez dobrega pol leta in vse to so bile le priprave nanjo. Že iz tega dela majske krize pri reševanju Tržaškega vprašanja je bilo jasno, da se na njej maksimalistični načrti Jugoslavije ne bodo uresničili. Pa tudi ne želje uradne Italije po ohranitvi statusa quo izpred vojne. Ne Italija ne Jugoslavija in ne prizadeto prebivalstvo niso odločali o usodi spornega ozemlja. Tako kot že nekajkrat v zgodovini, so se tudi sedaj na tem področju regije Alpe-Jadran reševala globalna, strateška vprašanja, to pot v okvirih nastopajoče hladne vojne.

Šele dva dni po Titovem govoru v Ljubljani, sta 28. maja britanska in ameriška vlada odgovorili na noto jugoslovanske vlade z dne 21. maja. Vse predloge Jugoslavije sta zavrnili, še posebej pa tistega, da bi bila jugoslovanska armada soudeležena pri vojaški upravi tega področja. Pritisk na Jugoslavijo so še povečali z zahtevo, naj bi feldmaršal Alexander postal ne samo vrhovni poveljnik, temveč tudi vojaški guverner na spornem ozemlju. Toda na to ni pristal niti feldmaršal Alexander sam, saj ni želel, da bi vojaška uprava delovala preko civilnih oblasti, ki so tu že obstojale. V začetku junija pa so zahodni zvezniki vendarle nekoliko popustili lok. 2. junija sta britanski in ameriški veleposlanik v Jugoslaviji predložila jugoslovanski vladi novo noto, v kateri sta predlagala sklenitev vojaškega sporazuma. Jugoslavija je dobro razumela, da je to zadnja priložnost in se je strinjala s predlogom.

Dne 9. junija 1945 je bil sklenjen takoiimenovani beograjski sporazum, v katerem je bilo določeno, da bodo vse pomorske, suhozemske in letalske sile zahodno od črte na karti, ki je bila priložena besedilu sporazuma, postavljene pod ZVU, kakor hitro bo sporazum postal veljaven. Druge določbe pa so bile take: jugoslovanske čete zahodno od razmejitvene črte so bile omejene na kontingent 2000 mož redne jugoslovanske armade. Okrožja, ki jih bodo zasedla, bo določilo vrhovno zavezniško poveljstvo, vzdrževala pa naj bi jih njihova intendatura. Te čete ne bodo imele pristopa na druga območja zahodno od črte razmejitve. Zavezniško poveljstvo bo upravljalo ozemlja zahodno od zavezniške črte, zarisane na karti, Pulj in del ozemlja na zahodni obali Istre, kakor bo smatralo za potrebno. Štabu 8. armade bo verjetno dodeljena majhna jugoslovanska vojaška misija kot opazovalka. Maršal Tito bo ukinil svoje sile na ozemlju vzhodno od črte, zarisane na zemljevidu, kakor tudi one, ki se

nahajajo v Pulju in okolici, do 9. ure dopoldne 12. junija 1945. Končna določba je bila za tisti čas značilna pri zaveznikih: ta sporazum ne bo na noben način prejudiciral, niti vplival na končno pripadnost delov ozemlja vzhodno ali zahodno od zarisane črte.

Jugoslovanske čete so se 12. junija 1945 res umaknile s področja zahodno od Morganove črte in ta umik pomeni konec takojimenovanega »vojnega razdobja« v prvi fazi reševanja vprašanja italijansko-jugoslovanske meje. Odgovorov na vprašanje, zakaj je prišlo do takega načina reševanja tega vprašanja, je seveda mnogo. Vendar se najpomembnejša zdita dva. Italijanske želje po statusu *quo ante* in jugoslovanske želje po dosegu etničnih meja, ki se niso mogle uresničiti po eni strani zaradi prisotnosti JA, po drugi strani pa zaradi moskovskega dogovora med zavezniki iz leta 1944, da bosta Velika Britanija in Sovjetska zveza imeli v Jugoslaviji vsaka po 50 % vpliva. Eden od dokazov je tudi brzojavka britanskega ministrskega predsednika Winstona Churchilla Stalinu po koncu majske-junijske krize, 23. junija 1945. V brzojavki je Churchill pojasnjeval Stalinu ravnanje zahodnih zaveznikov v zvezi z Julijsko krajino. Zapisal je, da je bila njuna skupna ideja, ko sta se sestala v Kremlju (oktobra 1944), da si Rusija in Velika Britanija zagotovita svoj vpliv v Jugoslaviji v razmerju 50:50. »V resnici pa je zdaj razmerje 90:10 in še teh deset odstotkov nam maršal Tito ostro oporeka,« je zaključil britanski ministrski predsednik.

Dokončno je bilo »vojno razdobje« zaključeno šele nekaj dni po odhodu jugoslovanskih čet iz ozemlja zahodno od Morganove črte. 20. junija 1945 je bil sklenjen še en sporazum med zahodnimi zavezniki in Jugoslavijo – Devinski sporazum. Podpisala sta ga vrhovni poveljnik jugoslovanske armade in zavezniški vrhovni poveljnik v Sredozemlju. Čeprav je bil po večini namenjen urejanju gospodarskih vprašanj, pa je v njem tudi nekaj določb širšega pomena. Sporazum je definiral izraz »Julijska krajina«, ki je pomenil italijansko provinco iz leta 1939 z Gorico, Trstom, Reko in Puljem. To ozemlje je Devinski sporazum razdelil na coni: A in B. Meja med obema conama je tekla po črti od juga Debelega rtiča, kakšne štiri milje južno od Trsta, nato proti severu, kjer je obkrožala okoli 10 milj širok pas skozi Hrpelje, Kozino, Štanjel, vzhodno od Rihemberka, nato do Dornberka, vzhodno od Gorice, Sv. Lucije, Kobarida, Bovca in Mangarta. Pristanišče Pulj so dobili zavezniki, toda vse višine okoli njega in Brionske otoke je dobila Jugoslavija. Poleg tega je sporazum predvideval še sporazume glede vojnega plena, nadzorstva nad sidrišči, glede gibanja v obeh conah, železniškega prometa in ureditve vprašanj, ki zadevajo trgovino in promet med conama.

Jugoslovanska oblast v Trstu in okolici je trajala 42 dni. Z ureditvijo tržaškega vprašanja po določitih Beograjskega in Devinskega sporazuma je bila rešena vojaška plat in od tedaj naprej so problem reševali diplomati, včasih tudi v senci vojaških groženj. Vsekakor je konec junija 1945 pri reševanju Tržaškega vprašanja nastal položaj, s katerim so pogajalske strani prišle na prvo zasedanje sveta zunanjih ministrov v Londonu od 11. septembra do 2. oktobra 1945. To zasedanje naj bi bila priprava za sklenitev mirovne pogodbe z Italijo.

Tržaško vprašanje za zeleno mizo

Na londonsko zasedanje sveta zunanjih ministrov so vse strani, vpletene v reševanje Tržaškega vprašanja, prišle z jasnimi strateškimi, političnimi predstavami. Jugoslovanska stran pa se je nemara, v podrobnostih, še najbolj natančno pripravila na pogovore. Njene delegacije ni le slučajno vodil podpredsednik zvezne vlade Edvard Kardelj. Kot Slovenec je bil še posebej občutljiv na to vprašanje. Že 18. septembra, ko so na zasedanju prvič spregovorili o Tržaškem vprašanju, je predložil do podrobnosti izdelan načrt o Trstu kot avtonomnem mestu pod jugoslovansko suverenostjo. Šlo je za razmeroma kratek, a domišljen načrt, ki ga je Kardelj še istega dne tudi ustno pojasnjeval. Začel je z visokimi besedami, da bi bila edina pravična rešitev mejnega spora z Italijo dodelitev celotne Julijske krajine

Jugoslaviji, saj naj bi šlo za etnično in ekonomsko celoto,³ in da naj Trst kot mesto z italijansko večino dobi tako avtonomijo, ki naj bi popolnoma zagotovila vse narodnostne pravice italijanskemu prebivalstvu. Nadaljeval pa je z razlago konkretnega načrta o statusu Trsta, ki je vzbudil veliko zanimanja.

Jugoslovanska argumentacija⁴ je izhajala iz treh načel:

1. Pravica ljudstva – v tem primeru prebivalstva Trsta – do samoodločbe;
2. Treba je zagotoviti normalen razvoj Trsta z vidika njegovega zaledja, ki je etnično čisto jugoslovansko;

3. Nujno je treba zagotoviti, da bo luka Trst lahko nemoteno služila mednarodni trgovini z državami, ki v ekonomskem pogledu gravitirajo k njej. Na ta načela je jugoslovanska stran postavila trditev, da bo vse to mogoče doseči le, če postane Trst federalna enota Jugoslavije s svobodno luko, ki bi bila zunaj jugoslovanske carinske cone in bi jo vodila uprava, sestavljena iz predstavnikov prizadetih držav.

Zavezniškim zunanjim ministrom je bila predstavljena tudi vizija statusa Trsta kot jugoslovanske federalne enote. Trst naj bi postal federalna država Demokratične federativne Jugoslavije (DFJ). Meje države Trst naj bi se pokrivale z mejami mesta. V skladu z jugoslovanskim federativnim sistemom, po katerem si vsaka federalna enota določi svojo ustavo, bi ustavo dobil tudi Trst in si z njo uredil svoje notranje odnose. Temeljna prvina take ustave, pri načrtovanju političnega in kulturnega razvoja države, kot si jo je predstavljal jugoslovanski predstavnik, naj bi bilo spoštovanje načela enakih pravic vseh narodov in demokratske oblike vladavine. Na ta način bi bile pravice Italijanov, kot večine v Trstu, v celoti zagotovljene, medtem ko bi ustavo sprejela svobodno izvoljena ustavodajna skupščina mesta Trsta. V jugoslovanskem predlogu je bilo dalje rečeno, da bo federalna enota Trst imela svoj parlament, svojo vlado in svoje vrhovno sodišče. Njen pravni in politični status naj bi se izražal s sprejemanjem in izvajanjem zakonov v njenih organih s področja notranjih zadev, policije, jurisdikcije, izobraževanja, lastnih financ, urejanja gospodarstva, lokalnih komunikacij in vseh ostalih zadev, ki bi zadevale Trst kot federalno državo.

Kardelj je v Londonu poudarjal, da bi bil takšen Trst s svojimi inštitucijami hkrati tudi kulturni center, ki bi preko svojih višjih šol in drugih kulturnih ter znanstvenih ustanov zagotavljal izobraževanje in pouk za celotno italijansko manjšino v Jugoslaviji. Edine zadeve, ki bi bile skupne z ostalimi federalnimi enotami v Jugoslaviji, bi bile tiste splošne zadeve, ki so skupne vsem federalnim enotam glede na osnovna načela federacije: zunanje zadeve, komunikacije in monetarni sistem. Enakost z drugimi federalnimi enotami in enaka zastopanost vseh federalnih enot kot tudi skupščina narodnosti naj bi zagotavljala federalni državi Trst, da jugoslovanska zakonodaja ne bi bila v nasprotju z njenimi interesi. Zaradi pomembnosti, ki jo je Jugoslavija pripisovala predmetu obravnave, je bila njena ponudba širokogrudna in se je predlagani status Trsta v celoti skladal z položajem drugih federalnih enot v tedanji Jugoslaviji.

Drugi del jugoslovanskega predloga je natančno določal – celo za vsak pristaniški dok posebej – status tržaškega pristanišča. Svobodna luka Trst naj bi bila internacionalizirana in bi bila kot taka pod posebno mednarodno upravo. Kompetence, organizacijo in metode, po katerih bi mednarodna uprava delovala, naj bi določili s statutom – sporazumom med prizadetimi državami. Ta statut naj bi bil mednarodnopravno obvezujoč za vse države, ki bi uporabljale tržaško pristanišče, vendar, ko bi bil sprejet, ne bi mogel biti več spremenjen brez

³ Enake trditve avstrijske strani ob reševanju koroškega vprašanja je jugoslovanska stran zavračala.

⁴ Njen idejni oče je bil kar Edvard Kardelj sam, glej: Nečak Dušan: Trst/Trieste 1945. Podoben načrt je že leto prej izdelal tudi angleški strokovnjak in politik R.W. Seton-Watson.

soglasja Jugoslavije. Edvard Kardelj je v svojem predlogu opredelil tudi nekatere bistvene točke, po katerih naj bi bil sestavljen statut, med katerimi je morda pomembna tista, v kateri je predvidel imenovanje visokega komisarja, ki bi skrbel za stike med mednarodno upravo in Jugoslavijo.

Jugoslovanski pa tudi italijanski napor, da bi že to zasedanje zavezniških zunanjih ministrov sprejelo kakšno rešitev v zvezi z italijansko-jugoslovanskim mejnim sporom, so bili zaman. Učinki hladne vojne so se že jasno kazali. Interesi zahoda in vzhoda so bili močno različni in nezaupanje praktično nepremostljivo. Konferenca zunanjih ministrov v Londonu se je 2. oktobra 1945 končala tako neuspešno, da niso podpisali niti zapisnika o sklepih, o katerih so se že sporazumeli. Glede Trsta so bili vsi člani sveta zunanjih ministrov prepričani, da mora postati svobodno pristanišče, vsi, razen predstavnika Sovjetske zveze, pa so bili tudi prepričani, da ne sme priti pod jugoslovansko suverenost, ker bi to pomenilo vojaško-strateško nesprejemljivo prisotnost SZ na Jadranu. Toda skoraj točno devet let je trajalo, da je bilo v istem mestu uresničeno to drugo prepričanje.

Iskanje mejne črte na terenu

Eden od pomembnih razlogov, da na zasedanju zunanjih ministrov ni bil sprejet ne jugoslovanski ne italijanski in ne kakšen drug predlog o rešitvi mejnega spora med Italijo in Jugoslavijo, je odločitev potsdamske in kasneje še moskovske konference velikih. Tu je bilo sredi leta 1945 določeno, da bodo vse potrebno za mirovno pogodbo z Italijo pripravili zunanji ministri velikih štirih. Predlog, ki bi ga izdelali štirje veliki zunanji ministri bi služil kot osnova za razpravo na mirovni konferenci, ki pa bi imela samo posvetovalno vlogo. Z drugimi besedami povedano, vsi drugi zavezniki v drugi svetovni vojni bi sicer lahko prišli na mirovno konferenco s svojimi predlogi in stališči, vendar pa bi njihova stališča morali sprejeti veliki štirje. Mirovno pogodbo bi nato pripravili oni, podpisali pa bi jo vsi.

Povsem v skladu s temi izhodišči, pa tudi na osnovi jugoslovanskih predlogov ter zaslišanja italijanskega predsednika vlade De Gasperiya, so štirje zunanji ministri v Londonu odločili, da pošljejo na teren komisijo strokovnjakov štirih velesil, ki naj pripravi predloge za novo jugoslovansko-italijansko mejo na etnični osnovi. Takšno priporočilo je komisiji na pot dal tudi britanski zunanji minister Bevin.

Komisija je z delom na terenu končala aprila 1946 in prišla na zasedanje sveta zunanjih ministrov v Pariz s skupnim sporočilom, a s štirimi različnimi predlogi mejnih črt. Predlog Sovjetske zveze se je v glavnem ujemal z jugoslovanskimi zahtevami in šel deloma celo preko njih (vsa Julijska krajina s Trstom, Gorico, Beneško Slovenijo in Kanalsko dolino). Ameriški predlog je bila nekoliko spremenjena verzija Wilsonove črte iz časa po prvi svetovni vojni in je puščala Italiji Beneško Slovenijo, Kanalsko dolino, Gorico, Trst in polovico Istre z raškimi premogovniki. Britanski predlog se je razlikoval od ameriškega po tem, da je puščal raški premogovniški bazen Jugoslaviji. Nekakšno srednjo pot med angleškim in sovjetskim predlogom je ubral francoski predlog. Italiji je razen Beneške Slovenije in Kanalske doline prisodil tudi Gorico in Trst, v Istri pa koprski in bujski okraj, tako da naj bi bila mejna reka Mirna. Očitno je torej, da nobeden od predlogov ni bil v skladu z navodili, ki so jih strokovnjaki dobili od namestnikov zunanjih ministrov v Londonu, češ da naj bo mejna črta v prvi vrsti etnična črta, ki bo puščala kar se da malo prebivalstva pod tujo oblastjo. Najbolj v opreki z navodili sta bila ameriški in angleški predlog. Sovjetski predlog je sicer sledil inštrukcijam, vendar je bil nedvoumno prikrojen v jugoslovansko korist. Francoski predlog pa je slonel na načelu, ki se mu pravi načelo etničnega ravnovesja. Na obeh straneh meje sta namreč ostali približno enako močni narodni manjšini.

Najbrž je bil to eden najpomembnejših razlogov, da je svet zunanjih ministrov sprejel francosko črto, čeprav je jugoslovanska stran močno pritiskala na sovjetskega zunanjega ministra, da bi dosegel spremembo meje v njeno korist. Ko je bila jugoslovanska delegacija junija 1946 že drugič (prvič 3. maja) poklicana pred svet zunanjih ministrov, je Edvard Kardelj predložil sovjetskemu zunanjemu ministru Vjačeslavu Mihajloviču Molotovu še zadnji, kompromisni predlog o mejni črti, ki naj bi ga Molotov svetu ministrov predlagal kot sovjetskega. Predlagal je, da naj bi Gorica, cona B in del cone A pripadli Jugoslaviji, Trst in preostali del cone A pa naj bi postal Svobodno tržaško ozemlje pod jugoslovansko upravo. Molotov tega predloga zunanjim ministrom ni niti sporočil. Očitno na izrecen ukaz Stalina, ki so mu bili jugoslovanski problemi okoli Trsta premajhen problem, da bi zaradi njega tvegali poglobljanje spora z zahodnimi zavezniki, saj je imel pred seboj reševanje zanj mnogo pomembnejših problemov, vezanih zlasti na status Nemčije.

Zunanji ministri so 2. julija 1946 v Parizu sprejeli tak francoski predlog, ki je določal, da Jugoslavija dobi ozemlje vzhodno od mejne črte, zahodno od nje pa naj bi bilo ozemlje razdeljeno na dva dela, ki bi ju ločila nekaj kilometrov dolga mejna črta vzdolž Timava. Severni del, ki je zajemal Kanalsko dolino in Gorico naj bi dobila Italija. Iz južnega dela, ki je obsegal ozek kos ozemlja od Štivanja proti Trstu, tržaško občino in del Istre do reke Mirne, pa naj bi ustanovili Svobodno tržaško ozemlje. Bujski in koprski okraj naj bi tvorila cono B STO, Trst z okolico pa cono A STO. Prvega naj bi upravljala jugoslovanska vojaška uprava, drugega pa ZVU.

»Svobodno tržaško ozemlje«

Kljub ostremu nasprotovanju Jugoslavije, ki je veliko upov polagala na sovjetsko podporo, je tak predlog prišel na zasedanje mirovne konference, ki je začela z delom 29. julija in ga končala 15. oktobra 1946 v Parizu. Tržaško vprašanje je bilo obravnavano v senci vse hujših hladnovojaških sporov in temeljnih nesoglasij o ureditvi nemškega in avstrijskega vprašanja pa tudi daljnovzhodnih zapletov. Zavezniki so svoje namere, ne glede na proteste drugih, zlasti Jugoslavije, uresničili. Francoski predlog je bil v celoti prevzet v določila mirovne pogodbe z Italijo, ki je bila podpisana 10. februarja 1947 in je stopila v veljavo 15. septembra istega leta. Jugoslavija je pogodbo podpisala, vendar z zadržkom, da ne bo priznala nobenih etničnih sprememb, ki bodo nastale po uveljavitvi te pogodbe. Z uveljavitvijo mirovne pogodbe naj bi zaživel tudi Svobodno tržaško ozemlje in na videz je kazalo, kot da je problem jugoslovansko-italijanske meje rešen.

Toda splošna mednarodna situacija, pogojena z odnosom vzhod-zahod, je preprečila rešitev tega vprašanja na način STO. Zapletlo se je že takoj na začetku, pri imenovanju guvernerja STO. ZDA in Velika Britanija sta vztrajali na izrazito prozahodno usmerjenem guvernerju, Francija si je prizadevala najti nevtralnega človeka, Sovjetska zveza pa se je tej igri prilagajala. Ko je naprimer Francija predlagala za guvernerja belgijskega ministra Buissereta, ga je SZ podprla, zato pa sta ga drugi dve zahodni zaveznici odklonili. Zaradi takih igrice vse do konca leta 1947 zavezniki niso imenovali guvernerja. Nasprotno, zaradi poglobljanja sporov med obema političnima poloma na svetu, ki so hromili vsako politično dogovarjanje, so se tri zahodne velesile dogovorile, da guvernerja sploh ne bodo imenovali, saj naj bi zaradi splošnega svetovnega položaja bilo bolje, če ostane v coni A kar vojaška uprava. Italiji in Jugoslaviji so velesile 18. decembra 1947 sporočile, naj se sami sporazumeta o guvernerju. Ti dogovori, ki so trajali skoraj mesec dni, so bili le nadaljevanje dogovorov velesil. Jugoslovanska vlada je 15. januarja 1948 sporočila Varnostnemu svetu OZN, ki je formalno predlagal bilateralne pogovore, da so bila pogajanja neuspešna.

Če v času vojne faze reševanja Tržaškega vprašanja in v času njegovega reševanja za zeleno mizo do sklenitve mirovne pogodbe Italija ni imela odločilnega vpliva na odločitve zaveznikov in je bila Jugoslavija bolj v ospredju tozadevnih dogajanj, se je po podpisu pogodbe tu marsikaj spremenilo. Prav v času neuspešnih pogajanj za imenovanje guvernerja STO je Italija zaradi vloge, ki so ji jo predvideli zahodni zavezniki v novem povezovanju sil v Evropi, – postala naj bi pomemben člen v zahodnozavezniški vojaški in gospodarski politiki – pridobivala na pomenu in zahodni zavezniki so ji bili veliko bolj naklonjeni kot ob koncu vojne. Aprila 1948 so bile razpisane volitve v Italiji. Zahodni zavezniki so pri teh volitvah neposredno podpirali meščanske stranke, saj je močna italijanska, prosovjetska levica pomenila latentno nevarnost njihovim interesom. Meščanske stranke pa so, za razliko od levece, imele v svojih programih kot eno najpomembnejših točk tesno naslonitev na zahod. Tik pred volitvami, 20. marca 1948, so tri zahodne velesile v podporo meščanskim strankam izjavile, da »naj bi STO vnovič vrnil pod italijansko suverenost«. Taka izjava, ki je bila najprej mišljena le kot dvostranska (samo ZDA in VB), naj bi bila kompenzacija za italijansko sodelovanje v zahodnih, najprej gospodarskih, pozneje pa tudi političnih in vojaških načrtih.

Od te »trojne izjave« dalje, zlasti pa po resoluciji Informbiroja 28. junija 1948, ki je močno oslabil jugoslovanske in sovjetske pozicije na tem področju, se je pritisk Angloameričanov v smeri »trojne izjave« stopnjeval. Informbirojevski spor je oslabil, če ne celo popolnoma razbil, močno levičarsko slovensko-italijansko protifašistično fronto, ki je izvirala še iz časov vojne. Ko je ZVU to docela spoznala, se je odločila za junij 1949 razpisati upravne volitve v Trstu. Na njih so zmagale proitalijanske stranke s programom, ki je bil temelj tudi politiki ZVU oz. politiki poveljujočega generala Američana Aireya. Ta je v poročilih Varnostnemu svetu OZN rad poudarjal, da je treba STO vrniti Italiji, saj bi sicer prišel v roke »slovenokomunistom.« Šele v njegovem zadnjem poročilu za leto 1950, ko so se zaradi informbirojevskega spora odnosi med Jugoslavijo in zahodnimi zaveznički bistveno izboljšali, je v poročilo zapisal tudi, »da bi bilo mogoče to rešitev najbolje doseči s sporazumom med Jugoslavijo in Italijo.«

S tem se je začela odločilna faza pri reševanju Tržaškega vprašanja, ki se je odvijala v okvirih dveh pomembnih političnih determinant. Na eni strani je bila to popolna vključitev Italije v zahodno sfero, na drugi strani pa dokončen prelom Jugoslavije s stalinistično Sovjetsko zvezo. Jugoslavija se je bila v tem času, nekako od 1950 do 1953, prisiljena opredeliti za kompromisno varianto rešitve Tržaškega vprašanja. Namero, ki so jo zahodni zavezniki izrazili v »trojni izjavi« marca leta 1948, je sicer slej ko prej odločno zavračala, toda spoznala je tudi, da vprašanja ni mogoče rešiti tako, da bi STO priključili Jugoslaviji. Ti dve stališči tudi nista mogli biti realna osnova za doseg kompromisa. 1. marca 1952 je Jugoslavija predlagala novo zamisel rešitve Tržaškega vprašanja na osnovi kondominija. Bistvo tega predloga je zamisel o alternativnih guvernerjih. Za obdobje treh let bi jih izmenoma imenovali Jugoslavija in Italija, tako da bi v času, ko bi bil guverner Italijan, postal viceguverner Jugoslovan in obratno. Jugoslavija si je predstavljala, da bi taka rešitev omogočila tržaškemu prebivalstvu, da bi se lahko po določenem času odločilo o državni pripadnosti ozemlja. Toda Italija je jugoslovanski predlog zavrnila in predlagala, da naj se v STO pod nadzorstvom nevtralnih sil izvede plebiscit. Jugoslavija tega predloga ni neposredno zavrnila, pač pa je zahtevala nemogoče: da se pred izvedbo plebiscita na tem področju ustvari tako stanje, kot je bilo pred letom 1918, torej pred fašističnim raznarodovanjem Slovencev. Rešitev se ni zdela blizu.

V času od leta 1950 do 1953 se je zvrstila množica bilateralnih in multilateralnih stikov za rešitev tega vprašanja. Zaveznikom je STO postajal vse večje breme, Italiji in Jugoslaviji pa je postajalo vse bolj jasno, da bo mogoče priti do rešitve le na osnovi delitve STO po

mejah med cono A in B STO. Toda razpleta ni hotelo biti, dokler ga niso leta 1953, na nek način, izsilili zahodni zavezniki. Sredi tega leta sta obe strani še trmasto vztrajali vsaka na svojih pozicijah. Italijanska stran, podprta z zavezniško politiko, je jeseni 1953 na mejo med conama poslala svoje oklepne enote. Jugoslavija je reagirala z enakim ukrepom. Nastala je takoimenovana tržaška kriza, ki jo mnogi uvrščajo med najbolj resne krize na svetu, nekateri celo trdijo, da se je svet znašel na robu tretje svetovne vojne.

Vsekakor je resno grozil oborožen spopad, saj sta britanska in ameriška vlada 8. oktobra 1953 objavili uradno sporočilo, po katerem nista več pripravljeni nositi odgovornosti za upravo nad cono A in sta se zato odločili ukiniti Zavezniško vojaško upravo, umakniti svoje sile iz cone A ter prepustiti upravo v cono A italijanski vladi na dan, ki naj ji ga le-ta sporoči. Jugoslavija je že naslednji dan reagirala s protestno noto pri obeh zavezniških vladah in zagrozila, da si zadržuje pravico zavarovati svoje interese na tržaškem ozemlju. Izvedena je bila delna mobilizacija in jugoslovanske enote na meji med conama so bile močno okrepljene.

Velika Britanija in ZDA sta stali na razpotju: uporabiti silo ali se pogovarjati z Jugoslavijo. Zmagala je razumna odločitev in Italija je 5. decembra 1953 sprejela jugoslovanski predlog, s katerim so se čete ene in druge države umaknile z meje, januarja 1954 pa so se predstavniki Jugoslavije, Velike Britanije in ZDA sporazumeli za metodo pogovorov o tem vprašanju: najprej naj bi prišlo do jugoslovansko zavezniških pogovorov, potem pa še do jugoslovansko italijanskih.

Na pogajanjih se je oblikovalo nekaj različic možne rešitve. Toda strnemo jih lahko v dveh poglavitnih. Po prvi naj bi prišlo do razdelitve STO po mejah obeh con z manjšo korekturo v korist Jugoslavije ter jamstvom dveh zahodnih velesil, da ne bosta podpirali nadaljnjih zahtev nobene od neposredno prizadetih strani, po drugi pa naj bi Jugoslavija dobila izhod na morje v Trstu oz. v njegovi neposredni bližini (izhod pri Škedinju in Žavljah ter uporabo dela tržaškega pristanišča), v zameno za nekaj italijanskih etničnih otokov v coni B. Realizirana je bila prva inačica, ker se z drugo Italija ni strinjala. Rešitev Tržaškega vprašanja naj bi bila dokončna, sta zahtevali obe strani, jugoslovanska stran pa je dodatno terjala tudi jasna jamstva za slovensko narodno manjšino, ki bo ostala na italijanskem ozemlju. Pod temi pogoji je bil 5. oktobra 1954 v Londonu podpisan Londonski memorandum o soglasju, ki mu je bil priključen Posebni statut. Prvi je urejal ozemeljske, drugi pa narodnomanjšinske probleme. Jugoslavija je dobila cono B STO in delček cone A, Italija pa preostalo cono A STO. Angloameričani so izjavili, da ne bodo podpirali nobenih dodatnih zahtev Italije in Jugoslavije, v Posebnem statutu pa sta državi, na osnovi reciprocitete, zagotavljali manjšinsko varstvo Slovencev v bivši coni A in Italijanov v bivši coni B.

Londonski sporazum je bil notificiran pri Varnostnem svetu OZN, na pobudo ZDA pa 25. aprila 1958 registriran tudi pri sekretariatu Generalne skupščine OZN. Oktobra 1954 sta ga sprejeli vladi in parlamenta obeh držav, s čimer je bilo rešeno eno od najpomembnejših žarišč hladne vojne v Evropi, kar je ugodno vplivalo tudi na reševanje drugih. Razmejitev med državama je italijanska stran vse do podpisa in ratifikacije takoimenovanih Osimskih sporazumov 10. novembra 1975 imela sicer za začasno in jo je imenovala »demarkacijska črta,« toda kljub temu je rešitev Tržaškega vprašanja pomenila začetek regionalnega sodelovanja na tem področju. Nacionalna in ideološka nasprotja, ki so botrovala nastanku Tržaškega vprašanja, so se v desetletjih po Londonskem sporazumu prelevila v zgledno regionalno sodelovanje, ki je bilo vzdolž železne zavese zagotovo pionirsko ter je zato lahko danes vzor za nadnacionalno sodelovanje.

Izbor uporabljene literature:

Praviloma ima vsaka od navedenih knjig še dodatno bibliografijo, ki jo je vredno uporabiti pri poglobljanju vedenja o pričujoči tematiki.

1. Pirjevec Jože, Tržaški voz, Založništvo tržaškega tiska, Trst 1985.
2. Pirjevec Jože, Tito, Stalin in zahod, Delavska enotnost, Ljubljana 1987.
3. Pirjevec Jože, 1918–1992, Jugoslavija, Založba Lipa, Koper 1995.
4. Trst – Trieste 1945, Trst 1985.
5. Slovenci v Italiji, Cankarjeva založba, Ljubljana 1975.
6. Jeri Janko, Tržaško vprašanje po drugi svetovni vojni, Državna založba Slovenije, Ljubljana 1961.
7. Novak Bogdan, Trieste, 1941–1954, Mursia, Milano 1973.
8. De Gasperi Diego, La questione di Trieste, 1–2, LINT, Trieste 1981.
9. Biber Dušan, Tito–Churchill, Strogo tajno, Delo-Globus, Ljubljana-Zagreb 1981.
10. Bebler Aleš, Čez drn in strn, Spomini, Lipa, Koper 1981.
11. Valdevit Gianpaolo, La questione di Trieste 1941–1954, Angeli, Milano 1986.
12. Zgodovina Slovencev, Cankarjeva založba, Ljubljana 1979.
13. Perovšek France, Moja resnica, Ljubljana 1997.

Zusammenfassung

Vom eisernen Vorhang zur grünen Grenze Die Region Alpen-Adria 1945–1991

1. Teil

Dušan Nečak

Der vorliegende Beitrag stellt den ersten Teil einer umfassenderen Übersichtsdarstellung der Alpen–Adria-Region in der Zeit 1945–1991 dar. In diesem Teil bestimmt und analysiert der Autor die bedeutendste Problematik, die das Geschehen in diesem Raum determinierte. Sie wird durch drei wesentliche Merkmale geprägt: die Existenz der nationalen Minderheiten auf beiden Seiten der Grenze, die unmittelbare und mittelbare Beteiligung am kalten Krieg und die Lage am Berührungspunkt zwischen kommunistischer und bürgerlicher Welt. Außerdem setzt sich der Beitrag mit anderen bedeutenden Ereignissen auseinander: der Abrechnung mit der slowenischen und kroatischen antikommunistischen, kollaborationistischen militärischen und zivilen Opposition, der Problematik der italienischen Flüchtlinge aus Istrien ('esuli') und dem Schicksal der sogenannten »Volksdeutschen«. All die Probleme werden wegen ihres Umfangs und ihrer Komplexität nur umrissen.

Der ganze Problemkreis wird in drei Zeitabschnitte aufgegliedert: der erste von 1945 bis 1954/55 (Unterzeichnung des Londoner Memorandums und des österreichischen Staatsvertrages, provisorische Lösung der deutschen Frage), der zweite bis Ende der siebziger Jahre, eine Zeit, die – wenn man von der Unterzeichnung der Verträge von Osimo absieht – nicht von großen Ereignissen erfüllt war, und der dritte bis zum Zerfall Jugoslawiens und der Gründung eines unabhängigen Staates Slowenien. Den Kern des Beitrags bildet ein Umriss der sogenannten Triester Frage. Der Autor verfolgt sie von der Kriegsphase, die in den letzten Junitagen des Jahres 1945 mit der Unterzeichnung des Abkommens von Duino endete, über die Versuche, eine Lösung dieser Frage am grünen Tisch und durch die Grenzziehung im Gelände (1946/1947) zu finden, bis zur Gründung des Freistaates Triest (1947), seiner Auflösung (1954) und der Normalisierung der Beziehungen zwischen den beiden Staaten durch den Abschluß der Verträge von Osimo (1975).